

Program rozwijania odporności dzieci – praca ze społecznościami w kryzysie

Artykuł przedstawia model pracy z dziećmi doświadczającymi konsekwencji długotrwałych problemów społecznych i ekonomicznych, konfliktów zbrojnych lub katastrof naturalnych, opracowany przez organizację Save the Children i Międzynarodową Federację Stowarzyszeń Czerwonego Krzyża i Czerwonego Półksiężycy. Program rozwijania odporności dzieci (Children's Resilience Programme) opiera się na założeniu, że psychologiczne funkcjonowanie dzieci zależy jest od relacji z rówieśnikami, rodzicami i innymi dorosłymi osobami. Skuteczne wsparcie dzieci w radzeniu sobie z trudnymi sytuacjami i ich konsekwencjami wymaga wzmocnienia ich wewnętrznych zasobów oraz umiejętności korzystania z zasobów dostępnych w ich społeczności. Jednocześnie należy podnosić umiejętności wychowawcze opiekunów i dostarczać im informacji dotyczących reakcji dzieci na sytuacje kryzysowe oraz potrzeby zapewnienia im ochrony.

1. Pomoc psychospołeczna

Pomoc dzieciom szczególnie narażonym na doświadczanie sytuacji kryzysowych od dawna stanowi jeden z priorytetów organizacji Save the Children Denmark oraz Międzynarodowej Federacji Stowarzyszeń Czerwonego Krzyża i Czerwonego Półksiężycy. Organizacje te od wielu lat prowadzą na całym świecie działania na rzecz społeczności, które ucierpiały wskutek konfliktów zbrojnych, katastrof naturalnych, epidemii HIV/AIDS, rozpowszechnienia przemocy i przestępczości lub przewlekłych trudności ekonomicznych. Rozwój i bezpieczeństwo dzieci z tych środowisk są poważnie zagrożone, a dodatkowo borykają się one ze stratą członków rodziny, skrajnym ubóstwem i własnymi reakcjami na traumatyczne wydarzenia, które były ich udziałem lub których stały się świadkami.

W latach 90. dostrzeżono ograniczenia stosowanego wtedy modelu pomocy psychologicznej społecznościom doświadczonym przez konflikt zbrojny lub katastrofę naturalną. Zakładał on, że u większości członków społeczności wystąpią symptomy zaburzeń potraumatycznych i za zasadniczy cel pomocy psychologicznej stawiał ich redukcję. Alternatywą dla tego podejścia stały się oddziaływania skoncentrowane na wzmacnianiu zasobów i umiejętności osób doświadczonych kryzysem, z uwzględnieniem roli ich środowiska społecznego, określane jako wsparcie psychospołeczne. W 2007 r. wydane zostały międzynarodowe standardy ochrony zdrowia psychicznego i wsparcia psychospołecznego w kryzysach humanitarnych (IASC 2007) porządkujące modele pomocy kierowane do społeczno-

ści doświadczonych przez sytuacje kryzysowe. Działania pomocowe powinny być kompleksowe i zróżnicowane — począwszy od zadbania o podstawowe potrzeby całej społeczności (poprzez zapewnienie schronienia, bezpieczeństwa, opieki medycznej), a skończywszy na specjalistycznej pomocy dla tych osób, u których ujawnią się poważne zaburzenia zdrowia psychicznego, takie jak zespół stresu pourazowego. Programy wsparcia psychospołecznego są ofertą pośrednią, kierowaną do osób, których podstawowe potrzeby są zabezpieczone, jednak potrzebują dodatkowego wsparcia w powrocie do równowagi i odnalezieniu się w nowej sytuacji.

Wsparcie psychospołeczne koncentruje się w równym stopniu na psychologicznym, jak i na społecznym aspekcie funkcjonowania człowieka oraz na zależności pomiędzy nimi. Aspekt psychologiczny obejmuje sferę emocjonalną, poznawczą i zachowanie, a społeczny — relacje z innymi, funkcjonowanie w rodzinie i społeczności, normy i zwyczaje regulujące życie społeczne. Spo-

łeczność jest kontekstem dla indywidualnych doświadczeń, jednocześnie jej stan jest sumą reakcji jej członków na kryzysowe doświadczenie. Najważniejsze jednak jest to, że wspólnota może stanowić bardzo ważne źródło wsparcia dla swoich członków.

Kryzys zwykle najbardziej dotyka najmłodszych. Sposób, w jaki dzieci radzą sobie z sytuacjami kryzysowymi i w jakim stopniu doświadczają ich konsekwencji zależy od wielu czynników, takich jak wiek, płeć, poczucie własnej wartości, poziom opieki i akceptacji doświadczanej w rodzinie i społeczności, relacje z rówieśnikami, umiejętności komunikacyjne, a także bezpośredni wpływ wydarzenia kryzysowego (np. śmierć najbliższych, obrażenia fizyczne). Zapewnienie im odpowiedniego wsparcia w powrocie do normalności i w radzeniu sobie z trudnościami może zapobiec długotrwałym negatywnym konsekwencjom psychologicznych i społecznym oraz wzmocnić odporność dzieci na przyszłe trudne doświadczenia.

2. Program rozwijania odporności dzieci

Program rozwijania odporności dzieci (*Children's Resilience Programme*) został sformułowany w 2011 r. jako efekt wieloletnich doświadczeń organizacji Save the Children i Międzynarodowej Federacji Stowarzyszeń Czerwonego Krzyża i Czerwonego Półksiężyca w prowadzeniu programów pomocy psychospołecznej na rzecz dzieci, będących między innymi odpowiedzią na skutki ataku terrorystycznego na szkołę w Biesłanie w 2004 r. oraz tsunami w Azji Południowo-Wschodniej w 2004 r. Jest propozycją dla organizacji zajmujących się pracą ze społecznościami w kryzysie lub narażonych na jego wystąpienie. Celem autorów programu było podzielenie się zdobytą wiedzą i doświadczeniem, zachęcenie innych organizacji do podejmowania podobnych działań, a także

poprawa ich jakości. Powstał w oparciu o dobre praktyki i najistotniejsze elementy sprzyjające skuteczności tego rodzaju działań oraz trwałości ich efektów.

Podstawowym celem realizacji programu jest wzmocnienie odporności dzieci, ich rodzin i całych społeczności wobec doświadczanych trudnych sytuacji. Odporność (*resilience*) rozumiana jest jako zdolność pozytywnego adaptowania się do trudnych wydarzeń lub doświadczeń i powrotu do poprzedniego poziomu funkcjonowania. Dla osób „odpornych” trudne doświadczenia, odpowiednio zintegrowane, mogą stać się dodatkowym czynnikiem wspomagającym rozwój. Destabilizacja sytuacji społecznej i ekonomicznej dodatkowo zwiększa ryzyko występowania różnych form przemocy

wobec dzieci, zarówno ze strony członków rodziny, jak i obcych osób. **Wzmocnienie mechanizmów i zasobów potrzebnych do ochrony dzieci jest drugim, równie istotnym celem programu. Cele szczegółowe programu dotyczą zmian w trzech obszarach wsparcia psychospołecznego: zakładają wzrost wiedzy i umiejętności, poprawę funkcjonowania emocjonalnego oraz społecznego.**

Podstawową grupą docelową programu są wszystkie dzieci w społeczności dotkniętej przez kryzys, które chcą uczestniczyć w proponowanych aktywnościach. Z racji tego, że głównym źródłem wsparcia dla dzieci są ich opiekunowie, a ponadto reakcje opiekunów na wydarzenia kryzysowe modelują reakcje dzieci, w działania programu włączani są też dorośli. Udzielenie im wsparcia i zwiększenie ich umiejętności w zakresie opieki nad dziećmi i zapewniania im ochrony bezpośrednio przekłada się na poprawę funkcjonowania dzieci.

Realizacja programu odporności dzieci powinna odbywać się w czterech fazach: **wstępnego planowania, planowania, wdrażania i ewaluacji.** Zostały one szczegółowo opisane w zestawie podręczników skierowanych do osób i organizacji zainteresowanych jego wdrożeniem.¹

W fazie **wstępnego planowania** należy określić, z jakiego rodzaju trudnościami mierzy się dana społeczność i czy jest ona zainteresowana uczestnictwem w programie wsparcia psychospołecznego. Należy również zawrzeć umowy z władzami lokalnymi lub centralnymi, które regulować będą wdrażanie programu. Ważnym elementem wstępnego planowania jest określenie, czy realizacja programu nie jest wtórna wobec istniejącej oferty i czy będzie uwzględniała normy kulturowe obowiązujące w danej społeczno-

ści, a wpływające na znaczenie przypisywane kryzysowemu wydarzeniu i sposoby radzenia sobie z nim. Właściwie zaplanowany program powinien stać się integralną częścią istniejącego już w społeczności systemu pomocy i opieki na dziećmi. Autorzy programu zachęcają do sporządzania na tym etapie analizy SWOT² planowanych działań. Jeżeli będą w niej uczestniczyć przedstawiciele władz lokalnych i profesjonalistów, a także rodzice i dzieci, wzrośnie ich zaangażowanie w realizację programu, a tym samym zwiększy się jego skuteczność. Należy także rozważyć, czy realizacja programu nie będzie dodatkowym obciążeniem dla społeczności i czy możliwe będzie zapewnienie bezpieczeństwa dzieciom w czasie jego trwania.

Na etapie **planowania** przeprowadzane jest badanie potrzeb psychospołecznych małoletnich i dorosłych członków społeczności. Na jego podstawie mogą zostać sformułowane szczegółowe cele programu. Badanie potrzeb powinno być powtarzane w trakcie monitorowania realizacji programu. Kolejnym krokiem jest opracowanie wraz z dziećmi i rodzicami wskaźników dobrostanu dzieci. Wyniki ankiety przeprowadzonej przy ich użyciu na początku programu stanowiąc będą później materiał porównawczy do oceny wyników programu po jego zakończeniu. Ekspertami od tego, jakie zachowania świadczą o pozytywnym funkcjonowaniu są członkowie danej społeczności, zarówno dzieci, jak i dorośli.

Ramą teoretyczną dla **wdrażania programu** są prawa dziecka zawarte w Konwencji o prawach dziecka oraz pozytywne metody wychowawcze. W realizację zaangażowani są przeszkoleni wcześniej trenerzy prowadzący warsztaty i spotkania rodzicami, koordynatorzy lokalni organizujący i nadzorujący pracę trenerów oraz koordynator progra-

¹ Część z publikacji dostępna jest w wersji elektronicznej na stronie <http://resourcecentre.savethechildren.se/>

² Skrót z angielskiego *Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats* — mocne strony, słabe strony, możliwości, zagrożenia.

mu odpowiadający za całokształt działań. Podstawowe elementy programu to warsztaty dla dzieci i spotkania z rodzicami.

Warsztaty trwają przez 10 do 20 tygodni, a grupy warsztatowe liczą od 15 do 25 dzieci. Proponowane scenariusze warsztatów najlepiej odpowiadają potrzebom dzieci w wieku od 10–14 lat. Scenariusze warsztatów dotyczą czterech obszarów: ochrony przed przemocą i komercyjnym wykorzystywaniem, konfliktów zbrojnych, katastrof naturalnych oraz HIV/AIDS. Realizatorzy mają również dostęp do bazy dodatkowych aktywności dla dzieci, tak aby mogli dostosować podejmowane działania do specyficznego kontekstu społeczności, w której pracują, zgodnie ze zdiagnozowanymi wcześniej potrzebami. Niezależnie od głównego tematu, warsztaty pozwalają dzieciom rozwijać kompetencje społeczne i osobiste oraz dowiedzieć się, jak chronić się przed przemocą. Zajęcia skonstruowane są w taki sposób, aby kształtować w uczestnikach umiejętności radzenia sobie ze stresem i codziennymi trudnościami, wyrażania emocji i szukania wsparcia w innych, także nawiązywania kontaktów i skutecznego komunikowania się z rówieśnikami i dorosłymi bez używania przemocy. Prowadząc warsztaty, trenerzy wzmacniają w dzieciach poczucie własnej wartości, sprawstwa i kompetencji. Niektóre dzieci uczestniczące w warsztatach mogą wymagać szczególnej pomocy ze względu na doświadczaną przemoc, zaburzenia psychiczne, niepełnosprawność lub trudności w uczeniu się. Rolą osoby odpowiedzialnej za prowadzenie programu jest skierowanie je w miejsca, gdzie będą mogły ją otrzymać.

Jeśli w środowisku dzieci brakuje oferty edukacyjnej, warsztaty spełniają wieloraką funkcję: są powrotem do normalnych, regularnych zajęć, czasem na zabawę i interakcję z rówieśnikami, a także na naukę. Choć warsztaty mogą odbywać się w każdym miejscu bezpiecznym dla dzieci, szkoła (jeśli funkcjonuje) będzie zwykle najlepszym wyborem. Na ogół dzieci traktują szkołę jako

miejsce bezpieczne i znane, a nauczyciele posiadają umiejętności pracy z dziećmi i mogą realizować warsztaty jako element programu szkolnego. Dodatkowo, powrót do edukacji szkolnej jest zasadniczym elementem powrotu do normalności i interakcji z rówieśnikami. Szkoły są też zazwyczaj ważnym elementem systemu ochrony dzieci.

Spotkania realizatorów programu z rodzicami odbywają się parokrotnie podczas realizacji programu. Przed warsztatami odbywa się spotkanie informacyjne, a kolejne spotkania dotyczą praw i potrzeb dzieci, reakcji dzieci na traumatyczne wydarzenia i możliwości udzielania im wsparcia w radzeniu sobie z nimi. Ostatnie spotkanie dotyczy kwestii ochrony dzieci przed zagrożeniami, reagowania na przypadki przemocy i zaniebdywania oraz konieczności zapewnienia dzieciom bezpiecznego środowiska. Ważnym przekazem kierowanym do dorosłych członków społeczności jest konieczność stosowania pozytywnych metod dyscyplinowania dzieci i ich przewaga nad używaniem w procesie wychowawczym przemocy.

Realizacja programu może przynieść wiele korzyści wszystkim członkom społeczności. Dzieci powracają do normalnego funkcjonowania z większym poczuciem własnej wartości i kompetencji oraz lepszymi umiejętnościami radzenia sobie ze stresem i nawiązywania kontaktów z innymi. Dodatkowo poprawia się ich zdolność koncentracji i motywacja do kontynuowania nauki. Rodzice zdobywają wiedzę i umiejętności w zakresie ochrony dzieci i budowania z nimi pozytywnych relacji. Profesjonaliści, a także pozostali członkowie społeczności, stają się bardziej świadomi problemu przemocy i zaniebdywania dzieci i istniejących mechanizmów reagowania na problem, poprawiają się także wzajemne relacje między nimi, będące źródłem wsparcia. To, czy korzyści dla dzieci wynikające z realizacji programu będą trwałe, zależy w dużym stopniu od zaangażowania wszystkich członków społeczności

w sprawne funkcjonowanie mechanizmów ochrony dzieci oraz dbania o ich dobro i rozwój. Zapewnienie wszystkim członkom społeczności okazji do wspólnych spotkań sprawia, że w większym stopniu czują się jej członkami i są gotowi podejmować wysiłki na jej rzecz. Członkowie społeczności są zachęceni do brania udziału we wspólnych spotkaniach, a po zakończeniu programu do samodzielnej ich organizacji.

Ewaluacja przeprowadzana na zakończenie programu dostarcza rekomendacji dotyczących pomocy psychospołecznej dla społeczności w przyszłości. Jeśli dzieci i dorośli zainteresowani są kontynuowaniem określonych aktywności, na koniec programu powinna zostać opracowana strategia przejmowania ich realizacji przez odpowiednie instytucje lub osoby w społeczności.

Podsumowanie

Opisany powyżej model pomocy dzieciom jest narzędziem, które powstało przede wszystkim z myślą o dzieciach żyjących w krajach rozwijających się i borykających się ze specyficznymi dla tych krajów problemami — bardzo małej ofercie pomocy psychologicznej i socjalnej, ograniczonej dostępności edukacji, braku lub niewydolności systemów ochrony dzieci. Brakuje informacji o tym, czy jest on obecnie realizowany i jakie przynosi efekty. Należy jednak wspomnieć, że ewaluacja podobnych programów wsparcia psychospołecznego dla dzieci wskazuje na ich sku-

teczność.³ Największą wartością programu jest nacisk położony na osadzone w lokalnych realiach planowanie oraz zaszczepianie idei ochrony dzieci przed przemocą i zaniedbaniem, zarówno wśród dzieci i dorosłych, jak i przedstawicieli instytucji odpowiedzialnych za funkcjonowanie systemów ochrony dzieci.

Pozytywna ocena programu przez profesjonalistów sprawiła, że obecnie podejmowane są próby jego realizacji z osobami szczególnie zagrożonymi marginalizacją w społeczeństwach Europy Zachodniej, m.in. małoletnimi matkami i uchodźcami.

The article describes a model of working with children facing the consequences of long-term social and economic hardship, armed conflicts or natural disasters. The model was developed by Save the Children and the International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies. Children's Resilience Program is founded on the premise that psychological functioning of a child depends on its relationships with peers, parents and other adults. In order to effectively support children in coping with difficult situations and their consequences, it is essential to reinforce their internal resources and their abilities of drawing from the resources available to them in the community. At the same time, caregivers should enhance their parenting skills and be provided with information on how children react to crisis and how they need to be protected.

³ Na przykład badania przedstawione w następujących publikacjach: Ager A., Akesson B., Stark L., Flouri E., Okot B., McCollister F., Boothby N., *The impact of school-based Psychosocial Structured Activities (PSSA) program on conflict-affected children in northern Uganda*, *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, vol. 52, nr 11; Jordans M., Komproe I., Luitel N., Macy R., de Jong J., *Evaluation of a classroom-based psychosocial intervention in conflict-affected Nepal: a cluster randomized controlled trial*, *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, vol. 51, nr 7.

Literatura

Understanding children's wellbeing, IFRC Reference Centre for Psychosocial Support, Save the Children Denmark, Kopenhaga 2012.

Programme manager's handbook, IFRC Reference Centre for Psychosocial Support, Save the Children Denmark, Kopenhaga 2012.

www.ifrc.org/psychosocial, dostęp: 1.07.2012

IASC Guidelines on Mental Health and Psychosocial Support in Emergency Settings (2007), Inter-Agency Standing Committee, http://www.who.int/mental_health/emergencies/guidelines_iasc_mental_health_psychosocial_june_2007.pdf, dostęp: 9.09.2012.

Niepublikowane materiały udostępnione przez pracowników Save the Children Denmark

O AUTORCE

DOROTA GAJEWSKA jest absolwentką psychologii i stosunków międzynarodowych. Od 2008 r. związana z Fundacją Dzieci Niczyje, gdzie zajmuje się realizacją działań programu „Dzieciństwo bez krzywdzenia – ku lepszemu systemowi ochrony dzieci w Europie Środkowo-Wschodniej” oraz Programu przeciwdziałania komercyjnemu wykorzystywaniu dzieci.